

**Українська державна академія
залізничного транспорту**

Гуманітарний факультет

Кафедра „Історія та українознавство”

Г. Ф. Арбузов

НАЙДАВНІШІ ДЕРЖАВИ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Конспект лекції

з

дисципліни „Історія України”

Харків 2007

Арбузов Г.Ф. Найдавніші держави на землях України: Конспект лекції.
– Харків: УкрДАЗТ, 2007. – 30 с.

У конспекті лекції висвітлюються передумови виникнення грецьких полісів періоду античної колонізації Північного Причорномор'я та ранньодержавних утворень кочових народів ранньої залізної доби на Півдні України (І тис. до н.е. – середина І тис. н.е.), розглядаються особливості їхньої державної організації, аналізується вплив цих держав на подальший суспільний розвиток українських територій.

Бібліогр.: 10 назв.

Конспект лекції розглянуто та рекомендовано до друку на засіданні кафедри „Історія та українознавство” 23 лютого 2006 р., протокол №7.

Рецензент

доц. В.М.Петрушов

ВСТУП

Історія державності на землях сучасної України бере свій початок з середини I тис. до н.е. Саме тоді заснували на чорноморському узбережжі свої міста-держави грецькі переселенці-колоністи та ступили на шлях державотворення кочові народи південноукраїнських степів – кіммерійці та скіфи. Звісно, ці політичні об'єднання не були українськими і не мали прямого генетичного зв'язку з майбутньою українською державністю. Однак вони в процесі свого розвитку реально впливали на життя і суспільно-політичний прогрес тогочасного корінного населення України.

У наступну історичну епоху традиція державотворення на наших землях підтримувалася сарматами, готами, гунами, до складу ранньодержавних об'єднань яких входили і слов'яни. Тому аналіз процесу формування найдавніших держав на українських землях є першою і необхідною частиною вивчення вітчизняної політичної історії.

План лекції

- 1 Античні держави Північного Причорномор'я.
- 2 Державні утворення ранньої залізної доби на Півдні України (I тис. до н.е. – середина I тис. н.е.).

1 Античні держави Північного Причорномор'я

Поява античних держав на Півдні України була одним із наслідків так званої Великої грецької колонізації, що у VIII – VI ст. до н.е. охопила величезний простір від Гібралтару та Єгипту до Грузії. Її зумовило багато причин, головними з яких була відносна перенаселеність материкової Греції, нестача придатних для обробітки земель, потреба в довозі продуктів і сировини та в нових ринках для здобуття ремісничих виробів.

Перше еллінське поселення в межах сучасної України на о. Березань поблизу Очакова було засновано в другій половині VII ст. до н.е. Протягом VI – V ст. до н.е. на північних берегах

Чорного моря, названого греками Понтом Евксінським – гостинним морем, виникли десятки міст та сотні сільських населених пунктів. Основними осередками еллінської цивілізації на Півдні України стали узбережжя Дніпро-Бузького лиману (міста Борисфеніда, Ольвія), гирло Дніпра (Ніконій, Тіра), Південно-Західний Крим (Херсонес, Керкінітіда), Керченський півострів (Пантікапей, Феодосія). Новозасновані колонії з самого початку були незалежними, однак завжди зберігали тісні взаємозв'язки як з “малою батьківщиною” – містами-метрополіями, так і з світовими центрами античної цивілізації.

Останнє зумовило поділ майже тисячолітньої історії грецьких держав на Півдні України на два великих періоди – грецький та римський.

Грецький період історії античних держав Північного Причорномор'я (друга половина VII – середина I ст. до н.е.) загалом характеризується відносною стабільністю розвитку, тісними економічними й культурними зв'язками з Грецією, домінуванням в житті колоністів еллінських традицій.

Протягом кінця VII – VI ст. до н.е. було засновано більшість міст-держав. Налагоджується їхнє господарське життя: освоюється сільськогосподарська округа (“хора”), де новопоселенці вирощували злаки, городину, розводили сади й виноградники; зароджуються ремесла, промисли; започатковуються мирні економічні стосунки з місцевими племенами.

В V – IV ст. до н.е. північнопричорноморські держави досягли свого розквіту. Їх центри набули звичайного для грецьких полісів упорядкованого вигляду, було збудовано величні храми, громадські споруди, потужні оборонні укріплення. Запроваджується карбування власної монети, встановлюються сталі торговельні відносини з метрополією та місцевими племенами. Останні постачали рабів, зерно, вовну, шкіру, мед, отримуючи натомість металеві та гончарні вироби, прикраси, тканини. Продовольство й сировина з колоній переправлялось до малоазійських міст та Аттики. Зростання ролі причорноморських міст засвідчила організована сюди 437 р. до н.е. спеціальна експедиція афінського флоту на чолі з Периклом. Їх наслідком стало приєднання ряду полісів до Афінського морського союзу.

Водночас міста-держави Південної України втягувалися у загальногрецьке культурне життя. Відомості про цей регіон та його населення містяться у творах давньогрецьких авторів: “Описі Землі” Гекатея Мілетського, “Історії” Геродота, працях Аристотеля. Економічні зв’язки Афін і Боспорського царства висвітлювалися у промовах знаменитого оратора Демосфена. Місцеве населення Північного Причорномор’я – скіфи і таври зображувалося у комедіях Антіфана та Аристофана, а дія трагедії Еврипіда “Іфігенія в Тавриді” взагалі відбувається на території тогочасного Криму. Свій внесок до скарбниці давньогрецької культури зробили і північні причорноморські поліси. Найбільші з них стали значними культурними центрами, була поширена письменність, влаштовувалися театральні вистави, спортивні змагання, розвивалися поезія, філософія, скульптура, живопис. Тут народилися філософи та історики Біон Борисфеніт, Дііл, Посідоній Ольвіюполит, Сфер Боспорський, Сіріск із Херсонеса, відомі не тільки в колоніях, а й у материковій Греції. Взаємодія з культурами таврів, скіфів, сарматів, меотів надала давньогрецькій культурі колоністів Півдня України своєрідних рис, що в цілому збагатило надбання еллінського світу.

З кінця IV – II ст. до н.е. у розвитку античних держав Північного Причорномор’я поступово назріла криза, викликана головним чином зовнішніми причинами. Конкуренція дешевого єгипетського хліба на ринках материкової Греції обмежила можливості посередницької торгівлі. Численні напади скіфів, які заснували своє царство в Криму, пересування варварських племен у Нижньому Побужжі та Подніпров’ї призвели до значних воєнних сутичок, підірвали сільськогосподарську округу – основну економічну базу полісів. Ослаблені війнами з кочівниками, вони наприкінці II ст. до н.е. потрапили під зверхність Понтійського царства, що виникло на руїнах світової імперії Олександра Македонського. Війна понтійського царя Мітрідата VI Євпатора з Римом, у яку виявилися втягнутими грецькі держави Півдня України, погіршила їх і без того складне становище. Врешті, звільнившись в результаті повстання в 60-х рр. I ст. до н.е. від влади Мітрідата VI, вони потрапили у сферу впливу Римської імперії.

Римський період історії античних держав Північного Причорномор'я (середина I ст. до н.е. – IV ст. н.е.) позначено загальною нестабільністю воєнно-політичної ситуації, переорієнтацією політичних та частково культурно-економічних зв'язків на Римську імперію, натуралізацією та зростаючою варваризацією населення.

Поява в I ст. римських військ в Північному Причорномор'ї та їх допомога у відбитті наступу кочівників сприяли подоланню кризи античних держав. Останні стали для Римської імперії своєрідною першою лінією оборони від натиску варварів. В середині II – середині III ст. в Ольвії, Тірі, Херсонесі розміщуються постійні гарнізони, а самі ці міста входять до складу римської провінції Нижньої Мезії. В умовах відносної воєнно-політичної стабілізації економіка північнопричорноморських держав досягає найвищого для цього періоду розвитку. Активізуються торговельні зв'язки з балканськими, італійськими містами. Однак в другій половині III ст. римські легіони були відведені в Подунав'я, навала готів загрожувала вже безпосередньо кордонам імперії. Кинуті напризволяще античні держави Півдня України не змогли витримати двох потужних хвиль варварів (готів у III ст. та гунів у IV ст.) і в 70-х рр. IV ст. майже всі остаточно припинили своє існування. Уцілілі Пантікапей і Херсонес згодом потрапили під владу Візантійської імперії.

Державний устрій грецьких міст-держав Північного Причорномор'я будувався на тих самих засадах, що й політичний лад античної Греції.

На етапі заснування міста виняткова роль в організації та упорядкуванні належала ойкісту – керівникові переселенської експедиції. Саме він часто давав назву новому поселенню, за життя користувався загальною повагою, а після його смерті створювався своєрідний культ героя-засновника міста. Згодом формувалися типові політичні структури міста-держави – поліса.

Полісна модель соціально-економічної та політичної організації поєднувала власне місто – політичний, торгово-ремісничий та культурний центр, та хору – навколишню сільськогосподарську округу. Це дозволяло місту-державі бути самостійним життєздатним організмом. За формою правління поліси були рабовласницькими демократичними або аристократичними республіками. Винятком

стали поліси Східного Криму, в V ст. до н.е. об'єднані під спільною владою, що перетворилася в одноособову. Таким чином утворилася єдина серед грецьких держав Північного Причорномор'я монархія – Боспорське царство.

Вищим органом влади поліса були Народні збори – збори повноправних вільних громадян. Такими були тільки чоловіки – корінні мешканці міста, які досягли 25-річного віку. Раби, вільновідпущеники та жінки політичних прав не мали, чужоземцям вони могли бути надані спеціальною постановою за особливі заслуги перед державою.

Народні збори вирішували питання зовнішніх стосунків і оборони, регулювання морської і внутрішньої торгівлі та митної політики, грошового обігу, продовольчого забезпечення міста, надання громадських прав та пільг тощо. До повноважень зборів також належало обрання Ради міста – постійно діючого органу влади, інших посадовців та загальний контроль за їхньою діяльністю.

Рада міста попередньо готувала питання до розгляду Народними зборами та відповідні постанови, перевіряла кандидатів на виборні посади, контролювала дії виконавчої влади.

Виконавчу владу складали виборчі колегії магістратури та окремі службові особи – магістри. Спеціальні магістратури займалися найважливішими державними справами – військовими, торговельними, фінансовими та ін.

Магістрати здебільшого здійснювали особливі функції (жерці, глашатаї, послы) або керували конкретними державними закладами (гімнасіархи, секретарі).

Бюджет поліса формувався за рахунок ввізних та вивізних мит на товари, різних видів податків та платежів за орендоване державне майно, штрафів та конфіскацій за рішенням суду. Досить поширеними були добровільні пожертви багатих громадян – на будівництво храмів, оборонних споруд, забезпечення населення продовольством у неврожайні роки, для сплати державних боргів чи викупу при ворожій облозі. Вдячна громада нагороджувала благодійників почесним декретом, вінком або статуєю, а іноземців – наданням громадянських прав, торговельних пільг.

Право і судочинство північнопричорноморських міст-держав ґрунтувалося на загальних принципах правової системи афінської рабовласницької демократії.

Поліси не мали постійної армії – захист держави був обов'язком всіх громадян. На час війни вони склали ополчення, кероване стратегами.

Серед грецьких держав Північного Причорномор'я найбільшого розвитку та впливу досягли Ольвія, Херсонес та Боспорське царство.

Ольвія (давньогрецькою – “*щаслива*”) виникла близько середини VI ст. до н.е. на правому березі Південнобузького лиману. Засновниками міста, як і більшості грецьких колоній Північного Причорномор'я, були вихідці з м. Мілет в Іонії – раніше освоєної греками області в Малій Азії. Остаточне оформлення Ольвійської держави відбулося протягом кінця VI – початку V ст. до н.е. За найбільшого піднесення (кінець IV – III ст. до н.е.) площа міста сягала 55 га, населення – 20 тис. мешканців. Хора Ольвії займала узбережжя Дніпровського, Бузького, Бережанського лиманів та Кінбурнський півострів; загальна кількість сільських поселень за весь час існування наближалася до 200. Крім сільського господарства, важливими галузями економіки були ремесла і торгівля.

Через близькість до Дніпра сусіди часто іменували місто за грецькою назвою цієї ріки Борисфеном, а жителів – борисфенітами. Інколи цю назву щодо себе вживали і ольвіополити.

За політичним устроєм Ольвія була рабовласницькою демократичною республікою. Вищим органом державної влади в ній була еклесія – народні збори вільних повноправних громадян. Схвалені еклесією закони висікали на кам'яних стелах та виставляли на агорі – громадському й торговому центрі міста. Виконавчу владу здійснювали магістрати – архонти і стратиги. За надходженням і витрачанням державних фінансів стежили колегії “дев'яти” та “одинадцяти”, за станом торгівлі та промислів – колегії агораномів та астіномів.

Зміцнення рабовласницької аристократії зумовило зростання її ролі в політичному житті поліса. З III ст. до н.е. прості громадяни втратили можливість вносити на розгляд Ради і далі в народні збори проекти найважливіших законів. Відтоді це право належало колегіям ольвійських магістратів, звичайні ж громадяни могли виступати ініціаторами пропозицій з малозначущих питань.

Основною метою зовнішньої політики Ольвійської держави було забезпечення мирних стосунків з войовничими сусідами та вигідних умов торгівлі. Велике і багате місто добре знали в античному світі. Торговельні та культурні зв'язки Ольвії сягали не тільки Іонії, а й материкової Греції, Олександрії Єгипетської. В останній третині V ст. до н.е. Ольвія ввійшла до Афінського морського союзу, сплачувала форос (внески до союзної скарбниці), дотримувалася уніфікованої афінської системи мір, ваги та карбування грошей. Однак ще до кінця V ст. до н.е. Ольвійська держава припинила свою участь в союзі, про що свідчить випуск полісом нової власної срібної монети.

Становище Ольвії ускладнилося в останній третині IV ст. до н.е. у зв'язку з утвердженням держави Олександра Македонського. Тридцятитисячна армія полководця Олександра – Зопіріана, відряджена проти скіфів у південноукраїнські степи, в 331 р. до н.е. взяла в облогу й Ольвію. Мешканці міста доклали неймовірних зусиль, щоб вистояти. Ухвалою народних зборів рабам було надано волю, а іноземцям, що проживали в полісі – громадянські права. Згуртувавши суспільство і збільшивши народне ополчення ольвіополити захистили незалежність своєї держави. Це, як і налагодження дружніх стосунків з Херсонесом, сприяло найвищому за весь час існування піднесенню Ольвії в економіці, культурному й духовному житті. Піднесення тривало близько 100 р. і було перервано масовими переміщеннями варварських племен в прилеглих степах.

З другої половини II ст. до н.е. Ольвія мусила постійно воювати або відкуповуватися від кочівників: войовничих галатів з Придунав'я, скіфів, сарматів. В II ст. до н.е. поліс опиняється під протекторатом царя Малої Скіфії Скілура, а згодом – під владою Понтійського царства. Занепале місто в середині I ст. до н.е. зруйнували готи. Вцілілі ольвіополити на кілька десятиліть залишили руїни, знайшовши притулок серед пізньоскіфського населення нижньодніпровських городищ.

На рубежі нової ери починається нове відродження Ольвії. “Після розгрому борисфеніти знову заселили місто ... на бажання скіфів, котрим були потрібні торгівля і відвідини еллінів, що після зруйнування міста перестали переїжджати туди ...” – зауважував грецький мандрівник Діон Хрисостом, який побував

тут в 99-100 рр. н.е. Відбудовано було менше половини колишньої території міста, його жителі носили варварське вбрання, але розмовляли грецькою мовою, знали Гомера і вважали себе нащадками перших колоністів. Серед мешканців Ольвії збільшився скіфський прошарок, заможну частину якого було допущено до участі в управлінні державою.

Відродженню Ольвії перешкоджала постійна загроза з боку тавроскіфів. Часом поліс потрапляв у залежність від кочівників – відомі монети сарматських царів Фарзоя та Інісмея, карбовані в Ольвії. Лише розміщення гарнізону римських військ та входження Ольвії до складу провінції імперії – Нижньої Мезії (середина II – середина III ст.) забезпечило ольвіополітам певну військово-політичну стабільність, економічне та культурне піднесення. Однак колишнього значення одного з найважливіших центрів Причорномор'я місто вже не набуло. Нищівна навала готів в 70-х рр. III ст. виявилася фатальною для Ольвії. На її руїнах ще протягом кількох десятиліть жили варвароелліни, серед яких, можливо, були і вихідці з ранньослов'янських племен.

Херсонес Таврійський було засновано у 422-423 рр. до н.е. на скелястому мисі в околицях сучасного Севастополя переселенцями з Гераклеї Понтійської. В часи найвищого піднесення (кінець IV – III ст. до н.е.) площа власне міста становила близько 33 га, населення – не менше 15 тис. жителів, а територія держави охоплювала все Західне узбережжя Криму з містами Керкінітіда (сучасна Євпаторія) та Калос Лімен (“Прекрасна Гавань” – зараз селище Чорноморське).

Напружені стосунки з навколишніми племенами таврів та скіфів, постійна загроза нападів зумовили особливу увагу до забезпечення обороноздатності та продовольчої самодостатності поліса. Місто було обнесене міцними захисними стінами, що збереглися до нашого часу, мало добре укріплений порт, а в римські часи – цитадель. Власне розвинене сільське господарство було економічною основою держави. Сільські садиби херсонеситів – клери, що разом займали близько 10 тис. га і обслуговувалися головним чином працею рабів, забезпечували населення виноградом і вином, садовою, городиною, частково – зерном. З підпорядкуванням місту Західного узбережжя Криму

його рівнина стала житницею країни, настільки важливою, що громадянська присяга херсонеситів включала клятву: “Хліб, який звозиться з рівнини, я не буду ні продавати, ні вивозити з рівнини в будь-яке інше місце, а тільки в Херсонес”. Успішно розвивалося також ремісниче виробництво – ковальське, ювелірне, керамічне, ткацьке; здійснювалася торгівля – переважно з грецькими містами Причорномор’я. З IV ст. до н.е. Херсонес почав карбувати власну монету.

Державний лад Херсонеса в цілому відповідав організації демократичної рабовласницької республіки. Однак в місті існувало довготривале протистояння між прихильниками демократичної та аристократичної форм правління. Кілька прямих спроб державного перевороту не вдалися, але аристократизація міського управління, певна деформація демократичних процедур мали місце. Так, наприклад, проекти законів розробляла спеціальна комісія, до складу якої входили три номофілаки і діойкет (*“той, хто стоїть на чолі управління”* – у Херсонесі він був ще й найвищим фінансовим магістром). Вже готове рішення передавалося на розгляд Ради міста і народних зборів, і якщо затверджувалося, то без будь-яких змін і доповнень, хоча видавалося від імені “Ради і народу”.

Особливістю Херсонеса була і наявність службової особи, яку називали басилевсом – *“царем”*. За традицією його ім’ям позначався рік при датуванні державних документів. Насправді басилевс був магістром з релігійних питань. Згодом титул басилевса втратив реальні функції і символічно був накладений на богиню Діву, яку іменували *“царюючою”*. Археологами знайдено унікальний документ, що відноситься до II ст. до н.е. – присяга громадян Херсонеса. Її текст було висічено на мармуровій плиті, яка колись стояла в центрі міста. Кожен громадянин мав принести клятву іменем богів охороняти демократичний лад своєї держави. Вважається, що документ з’явився внаслідок невдалої спроби рабовласницької верхівки скинути демократію і встановити тиранію.

З III ст. до н.е., відколи в Криму зміцніла Мала Скіфія, становище Херсонеса невпинно погіршувалося. Не маючи змоги самостійно протистояти кочівникам, у 179 р. до н.е. поліс уклав договір *“про дружбу”* з понтійським царем Фарнаком. Однак це мало допомогло: з середини II ст. до н.е. Херсонес поступово

втратив Північно-Західний Крим з портами Керкінітідою й Калос Ліменом та опинився в залежності від скіфів. Під час нової війни 110 – 108 рр. до н.е. іонійський полководець Діофант врятував Херсонес від розгрому і змусив кочівників до капітуляції. Та повернуті полісові території на той час вже втратили грецький вигляд, їх населення стало переважно скіфським. Ослаблений Херсонес потрапив під зверхність Понтійського царства, а звільнившись – знову зазнав агресії Скіфії.

Загроза повної втрати важливого форпосту античного світу в протистоянні з “варварами” змусили Рим надати Херсонесові військову допомогу. Римський морський десант звільнив Херсонес від облоги, поліс увійшов до складу провінції Нижньої Мезії. В Херсонесі та новозбудованій неподалік фортеці Аракс розмістилися римські легіони. Більше ніж на 200 років Херсонес став одним з провідних центрів оборонної системи Римської імперії на сході, зберігаючи при цьому досить широку автономію. Після нищівної гунської навали (IV ст.) та падіння Римської імперії Херсонес увійшов до складу Візантії.

Боспорська держава виникла близько 480 р. до н.е., коли під зверхністю архонтів Пантіканею було об'єднано кілька міст, розташованих навколо Керченської протоки (тодішня назва – «Боспор Кім-мерійський»). В часи найбільшого піднесення держави в IV ст. до н.е. до її складу входила європейська частина Боспору – Керченський півострів – поліси Пантікапей, Феодосія, Німфей, Кіммерік, Мірмекій, Тірітака; територія нині російського боку протоки – Таманський півострів та чорноморське узбережжя аж до сучасного Новоросійська з головними містами Фанагорією і Горіппією, а також землі Східного Приазов'я, заселені численними племенами скіфів, меотів, синдів та ін., які переживали процес розкладу первісного ладу та зародження державності. Таким чином, соціально-економічні відносини в Боспорі були досить строкатими за безумовного домінування рабовласництва. З часом частина скіфської та меотської знаті еллінізувалася і влилася в панівний грецький рабовласницький клас. До північних кордонів Боспорської держави безпосередньо прилягали кочовища царських скіфів. Їх володарі, зацікавлені в портах для збуту награваного в хліборобському Лісостепу зерна, також мали певний вплив на економічне й політичне життя країни.

Основу економіки Боспору становило розвинуте землеробство; зерновиробництво та виноробство перетворилися на товарні галузі. Значною і прибутковою була зовнішня торгівля хлібом. Річний експорт зерна (власного виробництва і “скіфського”) тільки до Афін в першій половині IV ст. до н.е. досягав майже 17 тис. т., а в I ст. до н.е. з Феодосії до Аттики якось було відвантажено 87,5 тис. т. хліба.

Велике господарське значення мало міське ремісничє виробництво. Досконалістю відзначалася робота металургів, каменярів, ткачів, особливо – керамістів та ювелірів. Саме боспорські майстри були авторами багатьох унікальних дорогоцінних речей, знайдених археологами в курганах скіфських царів. З IV ст. до н.е. Боспор став основним постачальником античних товарів не тільки довколишньому скіфсько-сарматському та меотському населенню, а й тубільцям більш віддалених територій (аж до широти сучасного Києва), в тому числі й ранньослов'янським, зарубинецьким та черняхівським племенам.

Державний устрій Боспору змінювався з часом. Спочатку держава була союзом грецьких полісів, які зберігали самоврядування (народні збори, ради, магістрати). Правителі іменували себе архонтами Пантікапея і всього Боспору, хоч на відміну від цих виборних посадових осіб передавали владу спадково. Поступово вона зміцнювалася, перетворюючись на монархічну. В IV ст. до н.е. правителі вже титулувалися як “архонти Боспору і царі підвладних племен”, а з III ст. до н.е. – як “царі Боспору”.

З II ст. до н.е. Боспорська держава вступила в смугу економічної та фінансової кризи, загострення соціальних протиріч, що в 107 р. до н.е. вилилось у повстання рабів та підкорених племен під про-водом скіфа Савмака. Повстанці захопили флот, завдали поразки урядовим військам і вбили царя Перісада V. З допомогою іноземних військ повстання було придушено, але ослаблена держава потрапила в залежність спочатку від Пантійського царства, а згодом Риму. Імператор Нерон (54 – 68 рр.) спробував було перетворити Боспор в звичайну провінцію імперії, а в кінці I ст. врешті визначився статус Боспорської держави як васала Риму. Боспорські володарі тепер затверджувалися на царстві імператором і мали офіційний титул “друг кесаря і друг римлян”. Це ще більше зміцнило царську владу, яка з рубежу нової

ери була фактично необмеженою і включала навіть функції верховного жерця. Протягом перших століть н.е. і міста, і племена втратили залишки автономії, а управління ними перейшло до царських намісників, завершилася аристократизація та бюрократизація державного апарату.

На відміну від грецьких міст-держав Боспорське царство мало власну найману армію. Протягом тривалого часу Рим щорічно надавав кошти на її утримання. Боспорське військо розглядалося як авангард оборони північно-східного античного світу від наступу варварів, що посилювався. Навала гунів (375 – 376 рр.) призвела до загибелі Боспорської держави. Однак зв'язки з античними центрами були надто міцними, щоб перерватися назавжди. З VI ст. Боспорське узбережжя потрапило у сферу впливу або у безпосереднє володіння наступниці Римської імперії – Візантії.

Висновки

Значення давньогрецьких держав Північного Причорномор'я у вітчизняній історії визначається їх потужним впливом на подальший суспільний прогрес:

- перші розвинуті держави на території сучасної України, вони не тільки започаткували тут традицію державотворення, а й стали своєрідним каталізатором суспільно-політичного розвитку місцевих племен, стимулювали появу їх державних утворень;
- господарсько-торговельні і культурні зв'язки греків з місцевим населенням сприяли засвоєнню останнім певних елементів господарського досвіду, передових технологій землеробства й ремесла, культурних впливів, що прискорило темпи історичного розвитку Криму, Побужжя, Подністров'я та Подніпров'я;
- ранньосередньовічні елліністичні впливи визначили чорноморсько-середземноморський вектор як провідний у цивілізаційній орієнтації східних слов'ян, що згодом сприяло всебічним зв'язкам Київської Русі з безпосередньою наступницею античної культури – Візантією. Протягом багатьох наступних століть причорноморські держави справляли великий і неоднозначний вплив на долю українського народу;

- праці давньогрецьких авторів поклали початок письмовому відображенню історії України;
- у пізніші часи українська культура, як і загалом світова, засвоїла універсальні здобутки античної цивілізації.

2 Державні утворення ранньої залізної доби на Півдні України (I тис. до н.е. – середина I тис. н.е.)

Розпад родового ладу, зародження класів та державності у народів, що в давнину населяли землі сучасної України, пов'язані з появою та розповсюдженням заліза в XI – IX ст. до н.е.

Залізні знаряддя помітно підвищили продуктивність праці, сприяли появі значного додаткового продукту, що концентрувався в руках окремих сімей. Поява приватної власності, поступова майнова диференціація суспільства зумовили соціальну нерівність. “Новонароджувана” племінна верхівка була досить неоднорідною, та основу завжди складали вожді й старійшини племен та міжплемінних союзів, які збагачувалися за рахунок привласнення продуктів праці співвітчизників у вигляді подарунків та данини. Потужним джерелом накопичення багатств вождів та їх оточення стають також воєнна здобич, контрибуції з переможених сусідніх племен та оборонення в рабство полонених. Економічна та військова сила породжувала прагнення знаті до захоплення та закріплення за собою влади над співвітчизниками.

На думку вчених, на цьому етапі розвитку суспільства існувала (між первісним самоврядуванням і державною організацією) форма управління, яку звичайно називають військовою демократією. За цієї форми військові вожді, спираючись на збройну силу свого оточення, захоплювали владу у ще існуючих племінних рад, поступово перетворюючи їх на знаряддя захисту власних інтересів. При цьому значення народних зборів зменшувалося, а влада вождів, поступово вивищуючись над суспільством, набувала політичних рис. Таким чином виникали перші зародки державності – так звані протодержавні (від грецького "*прото*" – *первинний*) об'єднання племен, що згодом могли перерости у ранньоробовласницьку чи ранньофеодальну державу.

На землях сучасної України передумови до розпаду родового ладу та виникнення державності найраніше сформувалися на степовому Півдні, де населення займалося кочовим скотарством і в IX – IX ст. до н.е. освоїло залізо. Вміння верхової їзди та залізна зброя зробили племена скотарів одночасно і войовничими, і непереможними, а це у свою чергу прискорило виникнення майнової та соціальної нерівності. Особлива войовничість кочівників мала цілком визначену основу. Надлишковий продукт скотарського господарства не відзначався стабільністю: кількість худоби обмежена площею пасовищ, примхами погоди, повільністю розмноження тварин. Набіг ворогів чи епізоотія можуть миттєво знищити найбільше багатство. Разом з тим рухливі племена вершників-кочівників становили велику військову силу. Тому на відміну від землеробських осілих народів, де головним джерелом прибутків соціальної верхівки була експлуатація співвітчизників, для степової кочової знаті на перше місце висунулася зовнішня експлуатація – систематичне пограбування сусідніх народів. Ефективність війни як своєрідної "господарської" діяльності, необхідність згуртування племен під єдиним керівництвом для її ведення прискорили появу протодержавних об'єднань кочівників – Кіммерії, Скіфії, Сарматії.

Кіммерія

Зародження початкових елементів державності в південноукраїнських землях традиційно вбачають в суспільній організації кіммерійців, численні племена яких в X – VII ст. до н.е. займали територію між Дністром і Доном та частину Криму.

Кіммерійці були першим народом Східної Європи, чие справжнє ім'я дійшло до наших часів. Найраніше про країну кіммерійців, що знаходиться біля входу до потойбічного світу, згадується в "Одіссеї" Гомера: "Врешті дістались ми течій глибоких ріки Океану. Там розташовані місто й країна людей кіммерійських, Хмарами й млою вповиті ... Ніч лиховісна там вічно нещасних людей окриває".

Деякі повідомлення про кіммерійців під іменем "гамірра" містяться в асирійських та вавилонських джерелах, найдокладніше про них писав давньогрецький історик Геродот (V ст. до н.е.).

Питання про походження та етнічну належність кіммерійців довгий час було дискусійним. Зараз все більше стверджується думка, що цей народ сформувався на рубежі I тис. до н.е. на основі місцевих племен зрубної культури та новоприбульців зі Сходу і належав до північноіранської етнічної сім'ї. Предки кіммерійців вели осілий спосіб життя і займалися не тільки скотарством, а й землеробством. Кіммерійці першими на території України перейшли до кочового скотарства та опанували виробництво заліза.

Розвинуте конярство давало не тільки продукти харчування ("дивними доярами кобилиць", "молокоїдами" називав кіммерійців Гомер), а й забезпечувало верховими кіньми пастухів і воїнів. Перевага над сусідніми племенами в цій галузі, помножена на досконалість зброї (залізні мечі, найкращі на той час луки, бронзові бойові сокири та булави) забезпечила воєнні успіхи кіммерійців. Їхня агресія поширювалася в кількох напрямках. Північні сусіди степовиків – землеробські племена українського Лісостепу від Дніпра до Дністра у відповідь на постійну загрозу саме в цей час починають зводити укріплені городища. Однак головним напрямком походів став південь – багаті країни Малої та Передньої Азії. Кращу частку здобичі присвоювали вожді та родо-племінна верхівка, що прискорило майнове та соціальне розшарування. Суспільство переживало процес розпаду первіснообщинних відносин і стояло на порозі класоутворення та державної організації.

Кіммерійські племена об'єднувалися в союзи на чолі з вождями (Геродот називав їх "царями"). Відомі імена із них – Теушпа, Тугдаме (Липдпміс у Геродота), Шандакшатра. Влада "царів" поєднувалася з традиційними звичаями первісної демократії, збереженням певної ролі народних зборів, і утворити повноцінну ранньоробовласницьку державу кіммерійці так і не встигли. Показовою з цього погляду є легенда, наведена Геродотом: "При навалі скіфів кіммерійці почали радитися, оскільки військо наступало велике, й думки їх розділилися ... За думкою народу, треба було залишити країну, а не наражатися на небезпеку... А на думку царів, варто було битися за країну з загарбниками. І народ не хотів скоритися, й царі не хотіли слухатися народу. Перші радили піти, віддавши без бою країну тим, хто до неї вдерся. Царі ж ... вирішили померти й спочивати у своїй землі, а не тікати..,

поділилися на рівні половини і почали битися один з одним. Й усіх їх, що загинули від руки один одного, народ кіммерійців поховав біля ріки Танаїс, і могилу їхню й тепер видно".

Політична історія Кіммерії залишається маловідомою. Писемні згадки пов'язані тільки з військовими походами кочівників. У 722-715 рр. до н.е. вони успішно воювали проти Урарту й Ассирії. Спустошлива кіммерійська навала так вразила сучасників, що це відбилось і в тогочасному мистецтві, і в народній пам'яті. На думку науковців, саме кіммерійські воїни зображені на рельєфі в палаці ассирійського царя Ашурнасірпала II, а етнонім "кіммерійці" в давньогрузинській мові набув нового значення: "gmiri" відповідало поняттю "богатири".

У 679-678 рр. до н.е. кочівники знову напали на Ассирію, але зазнали невдачі. В цей час потужна хвиля войовничих скіфських племен вторглася в Північне Причорномор'я і витіснила кіммерійців з давніх кочовищ. Кіммерія розпалася. Частина племен, що залишалася на батьківщині, була асимільована спорідненими за мовою і культурою скіфами. Інші кіммерійські племена з боями відійшли в Малу Азію і згодом розчинилися серед місцевого населення.

Велика Скіфія (VII – III ст. до н.е.)

Скіфське завоювання території сучасної України відбувалося протягом тривалого часу. Вперше численні племена іраномовних кочівників вторглися з-за Дону на початку VII ст. до н.е. Вони витіснили кіммерійців з причорноморських степів, але ще довго основними кочовищами скіфів залишалися Передкавказзя і Кубань, а головним напрямком воєнних походів – багата Передня Азія.

Організоване на основі родів і племен скіфське військо було тоді одним з найсильніших. Цьому сприяли досконала зброя (короткі мечі-акинаки, далекобійні луки), витривалі невибагливі коні, культ війни та жорстокі звичаї: принесення в жертву богові війни кожного сотого полоненого; скіфський воїн пив кров першого вбитого ним ворога, знімав скальпи; того, хто власноручно не вбив на полі бою жодного супротивника, не допускали до святкового столу.

Втрутившись у суперництво Ассирії з сусідніми державами, скіфи, за свідченням Геродота, – "Протягом 28 років ... панували в [Передній] Азії й за цей час вони, сповнені нахабства і презирства, все спустошили". Піднесення Вавилонського царства в кінці VII ст. до н.е. поклало край пануванню кочівників. Вони мушили шукати інших джерел збагачення.

В кінці VII – на початку VI ст. до н.е. основна маса скіфських племен перекочувала в степи Північного Причорномор'я й утворила тут потужне політично згуртоване об'єднання, назване грецькими авторами Великою Скіфією.

Загальний нарис Скіфії V ст. до н.е. подано Геродотом в IV томі його "Історії". За свідченням грецького автора, територія Скіфії мала форму квадрата, кожна зі сторін якого дорівнювала "20 дням дороги". З півдня на північ він простягався від чорноморського та азовського узбережжя до Середнього Подніпров'я, зі сходу на захід – від Дону до гирла Дунаю. Населяли цю територію численні народи, над якими панували "царські скіфи", що вважали всіх інших "своїми рабами".

Поєднання докладних свідчень Геродота з даними археології дозволило сучасним вченим зробити певні висновки про населення Великої Скіфії. Власне скіфські іраномовні племена обіймали всю степову зону Причорномор'я і за Геродотом ділилися на "царських скіфів" (кочували в Приазов'ї та степовому Криму) та "скіфів-кочівників". Займалися вони грабіжницькими військовими походами та кочовим скотарством, мали ремісниче виробництво, спрямоване насамперед на обслуговування цих галузей.

У північній частині "квадрата" – у Лісостепу від Верхнього Дністра до Дніпра і далі по Ворсклі саме у VII – VI ст. до н.е. досягла розквіту землеробська культура місцевих праслов'янських і на Лівобережжі Дніпра, можливо, балтських племен. Геродот назвав їх "скіфами-землеробами", певно, через залежність від скіфів.

На час появи кочівників праслов'янські племена мали високий рівень орного землеробства, приселищного скотарства, налагоджувався торговельний обмін (зерно на ремісничі вироби) з грецькими містами Північного Причорномор'я. Суспільство досягло майнового та соціального розшарування, виділення військової аристократії та утворення міжплемінних об'єднань. Центрами цих

об'єднань були укріплені городища. Розміри і потужність деяких з них вражають: Мотронинське площею 200 га, Ходосівське – більше ніж 2 тис. га, Більське – 4,4 тис. га; висота земляних валів Більського городища на Полтавщині і нині сягає місцями 8 м за ширини 30 м і протяжності понад 30 км. Економічний та військовий потенціал землеробських племінних союзів дозволяв їм чинити впертий опір загарбникам. Як вважають археологи, кочівникам вдалося встановити своє безпосереднє панування над південною частиною Середньодніпровського Правобережжя. Міра політичної залежності інших землеробських територій визначалася конкретним співвідношенням сил в той чи інший момент і загалом слабшала в напрямку з півдня на північ.

Суспільна організація скіфів вже на час їх появи на території України була досить складною. Зовнішньою формою суспільства залишалася родо-племінна структура, видозмінювана виділенням багатой верхівки та зміцненням влади військово-племінних вождів – “царів”. В період походів до Передньої Азії на основній тоді території скіфських племен у степах Передкавказзя і Кубані існувало найдавніше об'єднання, відоме в асирійських джерелах як “царство Ішкуза”. Утворення військово-політичного союзу скіфських племен в Північному Причорномор'ї було наступним виявом переддержавної організації суспільства, що мало патріархальне рабство і наближалось до класоутворення. Спільна зацікавленість у підкоренні землеробського Лісостепу, у контролюванні торгових шляхів у Причорномор'ї, а також велика переможна війна з Персією, яку кочівникам довелося вести в кінці VI ст. до н.е., сприяли консолідації Скіфії.

На кінець VI ст. до н.е. в Передній Азії утворилася могутня Перська держава, що зброєю об'єднала понад 80 народів. Правитель імперії Дарій I Гістасп намагався досягти світового панування. На думку науковців, завоювання Скіфії було частиною єдиного стратегічного задуму. Воно мало убезпечити тили імперії (панування кочівників в Передній Азії ще пам'ятали!), а також ослабити головного суперника Персії – Грецію, перерізавши шляхи постачання зерна до полісів Північного Причорномор'я.

Близько 514 р. до н.е. величезне військо Дарія I вторглося в скіфські степи. Скіфи не мали чисельної переваги і застосували

тактику відступу вглиб країни, знищуючи позад себе джерела і пасовища та нападаючи на окремі загони ворога. Гонитва за невловимим противником так виснажила найбільшу армію тогочасного світу, що її рештки на чолі з Дарієм I musили рятуватись втечею.

Протягом кінця VI – V ст. до н.е. союз скіфських племен перетворювався на своєрідну ранньоробовласницьку державу. За свідченнями давніх авторів, об'єднання кочівників складалося з трьох частин, кожна з яких мала свого царя. Один з трьох, певно той, хто володарював у “царських скіфів”, був верховним царем. Царства поділялися на округи – номи, очолювані синами чи родичами зверхника. Влада царів була спадковою й обожнювалася. Вона спиралася на військову знать і певною мірою обмежувалася союзною радою і народними зборами.

На початку IV ст. до н.е. цар Атей усунув інших царів і об'єднав під своєю владою всю країну. Скіфія стала могутнім царством. Її адміністративним та торгово-економічним центром вважають Кам'янське городище на Дніпрі (поблизу сучасного Нікополя). Держава почала карбувати власну монету, найвищого розвитку досягла скіфська культура.

Скориставшись занепадом раніше могутніх суперників у Фракії, Атей спрямував агресію своєї держави на Захід. Скіфи закріпилися на Нижньому Дунаї, взяли під свій контроль вигідні торгові шляхи в Західному Причорномор'ї, загрожуючи грецьким полісам цього регіону. Відомий лист Атея до мешканців розташованого на березі Босфорської протоки міста Візантій: “Цар скіфський Атей демосові візантійців: не перешкоджайте моїм прибуткам, щоб мої кобилиці не пили вашої води”.

Однак у боротьбі за Фракію і Балкани далекосяжні наміри Скіфії зіткнулися з інтересами Македонської держави. Цар Філіпп II, який свого часу був союзником Атея, 339 р. до н.е. почав війну проти нього. У вирішальній битві на Дунаї степовики зазнали тяжкої поразки, загинув і сам Атей. Скіфія musила відмовитися від завоювання Балкан, але ще зберегла свою військову могутність. Коли в 331 р. до н.е. 30-тисячне військо намісника Олександра Македонського (сина Філіппа II) Зопіріона вторглося в Північне Причорномор'я, воно було повністю знищене скіфами.

В III ст. до н.е. Велика Скіфія зазнала раптового краху. Несподіваним він був тільки на перший погляд: науковці називають кілька причин занепаду, пов'язаних саме з попереднім розквітом. Виснаження ресурсів степових пасовищ та розорення землеробського Лісостепу внаслідок надмірної експлуатації підірвали економічну основу Великої Скіфії. Просування в Причорномор'я нової хвилі кочівників – сарматів призвело до втрати скіфської політичної гегемонії в цьому регіоні та розпаду їх держави.

Мала Скіфія (III ст. до н.е. – III ст. н.е.)

На кінець III ст. до н.е. скіфи утримували тільки дві порівняно невеликі території; відокремлені одна від одної сарматськими кочовищами: вузьку смугу Нижнього Подніпров'я та степовий і передгірний Крим. Тут збереглася державність, яку греки назвали Малою Скіфією. Щодо того, чи була вона об'єднаною, у вчених існують різні погляди. Та в будь-якому випадку державна організація сприяла концентрації зусиль скіфських племен у боротьбі за збереження життєвого простору. Пізньоскіфські городища, що густо з'явилися на Нижньому Дніпрі від Запорожжя, майже на три століття захистили скіфську присутність на найважливішому шляху переміщення зерна з Лісостепу до грецьких колоній та затримали просування сарматів на захід. Разом з тим посилювався тиск Скіфії на античні держави: обмежена тепер в посередницькій торгівлі знать кочівників прагнула до встановлення військово-політичного контролю над полісами, їх прямого захоплення і пограбування.

Для господарського життя Малої Скіфії було характерним зростання питомої ваги “нетрадиційних” для кочівників занять. Частина скіфів переходила до осілого життя, освоювала землеробство, ремесло, торгівлю. Столиця країни – місто Неаполь (в околицях сучасного Сімферополя), деякі городища в Подніпров'ї і Криму перетворилися в ремісничо-торговельні центри. Зростала роль товарно грошових відносин, посилювалися прогресивні грецькі впливи в технологіях ремесла, кочова скіфська культура набувала деяких елліністичних рис.

Розквіт Малої Скіфії припадає на II ст. до н.е., коли кримські скіфи, за свідченням грецького географа Страбона, були “під владою Скілура і його синів з Палаком на чолі”. Оскільки синів було шістдесят, то йшлося про розширення примітивного державного апарату та зміцнення царської влади.

Скілур об’єднав Нижньодніпровську та Кримську Скіфії, підкорив Ольвійську державу, яка мусила визнати скіфський протекторат, а в самій Ольвії карбував монету зі своїм зображенням. У розпочатій 110 р. до н.е. черговій війні з Херсонесом скіфи теж майже здобули перемогу: весь Північно-Західний Крим з портами Керкінітідою і Калос Ліменом вже був під її владою. Взятий в облогу Херсонес врятувало втручання союзника – царя Понтійської держави Мітрідата VI Євпатора.

Полководець Мітрідата VI Діофант здобув столицю – Неаполь Скіфський і примусив Палака укласти мир. Скіфській знаті так і не вдалося досягти як ніколи близької стратегічної мети: підпорядкувати сусідні грецькі держави і прибрати до рук всю зовнішню торгівлю хлібом.

Поразка від Діофанта послабила політичну активність Скіфії. Однак у I ст. н.е. вона знову не без успіхів вела війни з Херсонесом і Боспорським царством. Та в цей час долю Причорномор’я вже визначали інші народи. У середині II ст. нова хвиля сарматів – алани зруйнували пізньоскіфські укріплення в Нижньому Подніпров’ї. Мала Скіфія в Криму проіснувала до середини III ст. і була знищена нашествям готів. Самі скіфи розчинилися в племенах Великого переселення народів, що саме розгорталось на Півдні України.

Сарматія

Кочові іраномовні племена савроматів тривалий час були східними сусідами, а часом і союзниками Великої Скіфії (як наприклад у війні з Дарієм I).

Спорідненість савроматів зі скіфами свого часу підкреслював Геродот. За легендою, яку він наводить, савромати походили від амазонок та скіфів. Оскільки амазонки не засвоїли сповна мову своїх чоловіків, “савромати розмовляють скіфською мовою, але здавна попсованою”.

Згадка “батька історії” про міфічних амазонок мала певні реальні підстави: у савроматському суспільстві зберігалися риси матріархату. Деякі давні автори називали цих кочівників “керованими жінками”; є згадки про цариць Амагу, Томирис; археологам відомі поховання знатних жінок у бойовому одязі зі зброєю.

У IV – III ст. до н.е. до савроматів долучилася потужна хвиля споріднених новоприбульців зі Сходу. Склалися нові племенні союзи, яким грецькі та римські автори дали спільну назву “сармати” (від давньоіранського “*сааремат*” – *оперезаний мечем*).

Протягом останніх століть до н.е. у сарматів відбувався розклад родового ладу: поступово зникали ознаки матріархату, виокремлювалася багата войовнича родоплемінна знать, вожді та їх привілейоване оточення. Сармати не подолали родоплемінну відособленість. Досягши стадії військової демократії, їх найбільш розвинені союзи племен на відміну від скіфських не перетворилися в якомось оформлену ранньоробовласницьку державу, хоч еволюціонували саме в цьому напрямку.

Прагнення до захоплення нових пасовищ, наближення до землеробських районів заради пограбування й торгівлі зумовили кілька хвиль просування сарматів з Поволжя та Приуралля на захід. Першими у кінці III ст. до н.е. над територією сучасної України промчали “царські сармати” та язиги. Вони, за свідченням Діодора Сицилійського, “спустошили значну частину східної та, до ночі винищуючи переможених, перетворили більшу частину країни на пустелю” й осіли головним чином у Подунав’ї. Друга хвиля навали, очолювана роксоланами, в II ст. до н.е. дійшла до Дніпра і на два століття опанувала Південне Лівобережжя. В I ст. до н.е. сармати стали періодично прориватися через Дніпро та грабувати землеробів зарубинецької культури Середньопридніпровського Правобережжя, яка вважається найдавнішою слов’янською культурою.

Нову хвилю наступу кочівників у середині I ст. н.е. відкрили аорси. В степах між Південним Бугом і Дністром вони утворили досить міцне протодержавне об’єднання на чолі з царем Фарзоєм, а згодом – його сином Інісмеєм. Під контроль кочівників потрапила Ольвія: вона карбувала монети обох царів; розгорнулися грабіжницькі походи до римської провінції Мезії.

Останніми в II ст. н.е. в степах Північного Причорномор'я вторглися численні племена аланів. Їхнє об'єднання навіть серед сарматів відзначалося своєю войовничістю. Вони завоювали Закавказзя, Крим, Малу Азію, але особливо прагнули до римських провінцій. Не випадково одну з воєн Риму з варварами було названо Сарматською.

Витративши енергію в грабіжницьких походах, алани в 372 р. на своїх основних кочовищах у Причорномор'ї та Приазов'ї зазнали поразки від нових кочівників зі Сходу – гунів. Втягнуті у Велике переселення народів аланські племена досягли Британії, Іспанії, Північної Африки. Інші в степах Передкавказзя змішалися з місцевим населенням і стали важливою складовою формування осетинського народу, який зберіг основи їх мови.

У II-IV ст. Європа була охоплена Великим переселенням народів – масовими міграціями племен, що переживали процес розпаду родового ладу, з метою здобуття нових територій та воєнної здобичі.

Їх переміщення мали різні напрямки, але головний потік спрямовувався на багаті землі слабнучої Римської імперії. Територія майбутньої України стала місцем зіткнення трьох етнічних потоків – германського, слов'янського, тюркського. Представники кожного з них створили тут свої політичні об'єднання. На відміну від попередніх держав вони мали не рабовласницьку, а ранньфеодальну соціальну основу.

Готське королівство (Гетика)

Войовничі східногерманські племена готів, що мігрували з історичної батьківщини у Скандинавії Балтійським узбережжям до Вісли в кінці II ст. вторглися в межі сучасної Волині. Рухаючись на південний схід і частково осідаючи на нових родючих землях, готи пройшли через територію слов'ян – венедів зарубинецької культури і протягом першої чверті III ст. дісталися Чорного моря. Вони знищили грецькі міста-держави (Тіру, Ольвію та ін.), завоювали Боспорське царство і відтіснили сарматів до Дону. Захоплені території стали плацдармом для систематичних грабіжницьких походів до східних провінцій Римської імперії. Разом з германцями в них брали участь і

політично залежні від них чи союзні слов'янські та скіфо-сарматські племена.

Наприкінці II ст. в Північному Причорномор'ї та степовому Криму утворилося велике ранньодержавне об'єднання, яке за типологією наближалось до примітивної імперії. Це було Готське королівство (Гетика, Готія). На чолі протодержави стала знать найпотужнішого військово-політичного союзу – остготів. Їй підпорядковувалися інші германські (вестготи, вандали, скіри), фракійські, слов'янські та скіфо-сарматські племена. Столицею Гетики був Данапрштадт (“Дніпрове місто”), розташований десь на нижній течії ріки за порогами.

Найвищого піднесення Гетика досягла в середині IV ст. за правління короля (конунга) Германаріха.

Візантійський історик Іордан (остгот за походженням, чиновник на службі у Східної Римської імперії, згодом єпископ) у праці “Про походження та діяння готів” (551 р.) розповідає про численні перемоги Германаріха, завдяки яким володіння готів простягалися від Балтійського до Чорного й Азовського морів, від Карпат до Дону. На думку більшості сучасних вчених – це перебільшення. З готським пануванням в Україні пов'язують черняхівську археологічну культуру III – IV ст. Вона була поліетнічною і, крім германських та ранньослов'янських, включала фракійські та скіфо-сарматські елементи.

Посилення готського політичного контролю викликало опір місцевого населення. Його суспільний розвиток був близьким до рівня германців. Аморфність влади остготів та масова співучасть у грабіжницьких походах стимулювали політичне згуртування місцевих племен. Виникнення військово-політичного союзу слов'ян – антів стало на перешкоді беззастережному пануванню готів. Поява з Прикаспійських степів нової хвилі кочівників – гунів – докорінно змінила геополітичну ситуацію у Східній Європі.

В 371-375 рр. гуни завдали нищівної поразки германським племенам: спочатку остготам в Криму і Перекопських степах, а згодом – вестготам, які тримали оборону на Дніпрі. Можливо, на боці гунів виступили й анти. Почалися повстання підпорядкованих готам племен – “імперія Германаріха” розпадалася. Чи то намагаючись врятувати ситуацію, чи готуючи шляхи відходу на захід, перекриті слов'янами, наступник Германаріха Вінитарій почав

війну з антами. Воєнні дії велися з перемінним успіхом, аж поки готи захопили у полон антського “царя” (князя) Божа з синами та сімдесятьма старійшинами і розіп’яли на хрестах. У відповідь гунський вождь Баламбар розгромив військо готів і вбив Вінітара. Після цієї поразки невелика частина остготів залишилася в Криму, решта германців кількома потоками рушила на північний захід до Балтики, на захід та південний захід (в Подунав’я й на Балкани). Відхід готів супроводжувався втягуванням у рух інших племен і започаткував найбільш інтенсивну фазу Великого переселення народів в межах сучасної України.

Витиснуті зі Східної Європи готи надовго стали прокляттям пізньої Римської імперії, перетворюючись з федератів (союзників з автономним управлінням) на ворогів і навпаки. Вони постійно грабували населення різних провінцій, кілька разів спустошували Рим. При цьому саме готські найманці були найбоездатнішою частиною імператорської гвардії. Вестготи, остготи й вандали створили перші варварські королівства на території Римської імперії (у межах сучасної Франції, Іспанії, Італії та в Північній Африці), знищені у VIII ст. арабським завоюванням.

Протодержава гунів

Після відходу готів ціле століття на землях сучасної України домінували гуни.

Ще на світанку раннього середньовіччя (яке власне гунська навала і відкриває) за гунами закріпилася принизлива слава жорстких дикунів, “кари божої”. Насправді ці тюркомовні кочові племена були не більшими руйнівниками, ніж будь-який з тогочасних народів на стадії військової демократії. Формування гунів як етносу відбувалося протягом перших століть н.е. в степовому Приураллі шляхом поєднання кочівників - вихідців з північних околиць пустелі Гобі з місцевим угро-фінським населенням. У III – IV ст. гуни кочували у покинутих сарматами-аланами прикаспійських степах. Спроба аланів повернути ці території призвела до війни 360 – 370-х рр., яка закінчилась драматично для аланів та їх союзників готів.

Розгромивши готів, гуни “на плечах” противника прорвалися в Центральну Європу і в 430 р. досягли Рейну.

Головна ставка гунських вождів до 412 р. знаходилася в Північному Причорномор'ї, а далі була перенесена в Паннонію (сучасна Угорщина). Підвладні кочівникам землі від Волги до Рейну склали територію одного з найбільших в історії людства політичних об'єднань – примітивну імперію гунів.

Найбільшої сили гунська протодержава досягла за правління Аттіли (434 – 453 рр.). Під владою цього відважного воїна і талановитого політика були об'єднані угро-фінські, кельтські, германські, дакійські, сарматські, слов'янські та ін. племена. В 40-х рр. V ст. військо Аттіли розгромило Східну Римську імперію і примусило її до принизливого миру з “варварами”. Поразка від строкатої коаліції варварів-федератів, виставленої Римом на Кабалаунських полях (біля м. Труа в сучасній Франції) в 451 р. та смерті Аттіли (453 р.) врятували від тієї ж долі Західну Римську імперію. Внаслідок повстань підпорядкованих племен та міжусобної боротьби за владу аморфна гунська держава розпалася. Останні з гунів, що уцілили після впертої боротьби з численними ворогами, у 472 р. прийняли підданство Східної Римської імперії і осіли в Добруджі.

Після падіння імперії гунів провідною силою на Сході Європи стало військово-політичне об'єднання слов'ян – “Антське царство”.

Висновки

Вплив державних утворень раннього залізного віку на історичний прогрес територій сучасної України був складним і неоднозначним:

- кочова степова цивілізація, носіями якої були скіфи, сармати, гуни, виступала природно-історичним антагоністом землеробської цивілізації місцевого населення. Панування кочівників гальмувало і спотворювало розвиток землеробської цивілізації, але разом з тим і спонукало корінне населення до згуртування та активної протидії загарбником;

- самобутня скіфська (і частково сарматська) культура мала значний вплив на формування перед- і ранньослов'янської культури;

- готська політична зверхність прискорила політичний розвиток слов'янства, що засвідчується запозиченням форм військово-політичної організації, елементів військової справи й озброєння (не випадково слова князь, щит, шолом та ін. – германського походження), так і протистоянням Готії та антського військово-політичного союзу;

- в складі готської та гунської держав слов'янські племена вперше включилися в загальноєвропейські суспільно-політичні процеси, активними самостійними учасниками яких вони стали вже в наступний період.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1 Які причини обумовили грецьку колонізацію Північного Причорномор'я?

2 Які саме грецькі міста-держави функціонували у Північному Причорномор'ї?

3 У який час північнопричорноморські грецькі держави досягли свого розквіту?

4 Чим відрізняються грецький та римський періоди історії античних держав Північного Причорномор'я?

5 Визначте характерні риси державного устрою грецьких міст-держав Північного Причорномор'я.

6 Які функції виконували народні збори грецького полісу?

7 Як була організована виконавча влада полісів?

8 Чим відрізняються рабовласницькі демократичні та аристократичні республіки?

9 Які особливості мав державний устрій Боспорської держави?

10 У чому полягає значення давньогрецьких держав Північного Причорномор'я для подальшого суспільного розвитку українських територій?

11 Які фактори зумовили виникнення державних утворень ранньої залізної доби на Півдні України?

12 Які ранні держави функціонували на південних землях України у IX ст. до н.е. – IV ст.?

13 Визначте основні риси державного устрою Великої Скіфії.

14 У чому полягали причини занепаду держави Велика Скіфія?

15 Які особливості мало формування державного утворення сарматів у порівнянні зі скіфською державою?

16 Чим відрізняється соціальна основа держави готів у порівнянні з ранньодержавними утвореннями інших народів ранньої залізної доби на Півдні України?

17 Чим був зумовлений розпад протодержави гунів?

18 У чому виявився вплив державних утворень раннього залізного віку на історичний розвиток українських земель?

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1 Брайчевський М.Ю. Вступ до історичної науки: Навч. посібник. – К., 1995.

2 Василенко Г. Велика Скіфія. – К., 1991.

3 Винокур О., Трубчанінов С. Давня і середньовічна історія України. – К., 1996.

4 Грабовський С., Ставроянні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995.

5 Грушевський М. Історія України-Русі: В 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т. 1.

6 Давня історія України: У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1.

7 Залізняк Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.

8 Лапин В.В. Греческая колонизация Северного Причерноморья. – К., 1996.

9 Мозолевський Б.М. Скіфський степ. – К., 1983.

10 Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності: Курс лекцій. – К., 1999.

Г.Ф. Арбузов

НАЙДАВНІШІ ДЕРЖАВИ НА ЗЕМЛЯХ УКРАЇНИ

Конспект лекції
з дисципліни
„ІСТОРІЯ УКРАЇНИ”

Відповідальний за випуск Арбузов Г.Ф.

Редактор Еткало О.О.

Підписано до друку 16.06.06 р.

Формат паперу 60x84 1/16 . Папір писальний.

Умовн.-друк.арк. 1,75. Обл.-вид.арк. 2,0.

Замовлення № _____ Тираж 150 _____ Ціна _____

Видавництво УкрДАЗТу, свідоцтво ДК № 2874 від 12.06.2007 р.
Друкарня УкрДАЗТу,
61050 , Харків - 50, пл. Фейербаха, 7